

İNSAN VE TOPLUM BİLİMLERİ ARAŞ-
TIRMALARI DERGİSİ

Cilt: 6, Sayı: 1, 2017

Sayfa: 213-233

Received/Geliş: Accepted/Kabul:

[23-01-2017] – [15-03-2017]

Osmanlı Gayrimüslim Okullarında Türkçenin Yaygınlaştırılmasına Yönelik Faaliyetler (1876-1908)

Tuğrul Özcan

Yrd. Doç. Dr., Ordu Üniversitesi, Eğitim Fakültesi

Asst.Prof. Ordu University Faculty Of Education

tugrulozcan55@hotmail.com / tugrulozcan@odu.edu.tr

Öz

XIX. yüzyılda modern devletler, bünyelerindeki farklı toplulukları millî bir bilinç etrafında kendilerine bağlamak için yoğun çaba sarf ettiler. Bu gelişmeler doğrultusunda Osmanlı Devleti'nde de günlük yaşamdan zihniyete kadar hemen her alanda önemli değişimler meydana geldi. Tanzimat dönemi reformlarıyla birlikte başlayan köklü ve kalıcı değişimler, Gayrimüslimlerin Osmanlı idaresi altında varlıklarını sürdürmeleri Babiâli açısından çok önemliydi. Babiâli'ye göre bunu sağlamanın yolu gayrimüslimlerde Osmanlıya yönelik bir mensubiyet duygusu yaratmaktı. Nitekim bu duygu resmî bir Türk dili milliyetçiliği ile inşa edilmeye çalışılmıştır. Söz konusu dil milliyetçiliği, hem Osmanlı Devleti'nin yönetiminde hem de eğitim sisteminde köklü bazı değişiklikleri de beraberinde getirdi. Osmanlı Devleti'nde istihdam edilecek memurlara Türkçe bilme zorunluluğunun getirilmesi, meclis görüşmelerinin Türkçe yapılması, milletvekilliği adaylığında Türkçe okur-yazarlık şartının aranması gibi hususlar, Babiâli'nin bu konudaki hassasiyetlerini açıkça ortaya koyuyordu.

Anahtar Kelimeler: Türkçe, Osmanlı Devleti, II. Abdülhamid, Dil Milliyetçiliği, Millî Kimlik, Gayrimüslim.

Activities for the Expansion of Turkish in Non-Muslim Schools in the Ottoman State (1876-1908)

Abstract

In the 19th, modern states have made intensive efforts to gather different communities in their constituents around a national consciousness. In the direction of these developments, important changes took place in every field from everyday life to mind in the Ottoman State. The fundamental and lasting changes that started with Tanzimat have been influential in almost every part of the Ottoman society. Along with these changes, the Ottoman statesmen were disturbed because of the separatist approaches arising from the identity awareness that occurred among the non-muslims. Maintaining the presence of non-muslims under Ottoman rule was very important in term of Ottoman administrators. According to them, the way of achieving this is to create a sense of belonging towards the Ottomans in non-muslims. As a matter of fact, this feeling was tried to be built with an official Turkish language nationalism. Mentioned the language nationalism needed to make some radical changes both in the management understanding of the Ottoman State and in the education system.

Keywords: Turkish, Ottoman State, Abdulhamid II, Language Nationality, Minority, National Identity, Non-muslim.

Giriş

Bir birey doğup, etrafında olan bitenleri anlamlandırmaya başladığı ilk andan itibaren içinde bulunduğu toplumun önce dilini öğrenir, daha sonra da onun vasıtasıyla çevresiyle bütünleşmeye başlar. Bu çevre bireyde, içerisinde bulunduğu kültür konusunda zamanla bir farkındalık ve mensubiyet hissiyatı oluşturur. Bu şekilde bireyin kendisini belli bir topluluktan saymaya başlamasıyla birlikte oluşan bu hissiyata *milliyetçilik* denir. Temeli XV. ve XIX. yüzyıllar arasında Avrupa'da atılan siyasi, sosyal ve kültürel değişimlere dayanan milliyetçilik, bireyde *birlik* ve *beraberlik*, *etnik kimlik*, *vatan* ve *millet* gibi toplumsal aidiyet duyguları yaratır. Bu duygular; millet ile hâkim siyasi gücün kaynaşmasını sağlar. Dil de bu kaynaşmanın temel bir unsuru olarak dikkat çeker (Anderson, 1995: 99-104; Gellner, 2008: 19).

XIX. yüzyılın başlarından itibaren dünya coğrafyasının siyaseten şekillenmesinde ve millî devlet modelinin benimsenmesinde etkili bir unsur olarak dikkat çeken milliyetçilik, modern döneme ait toplumsal bir dönüşüm vasıtasıdır. Etnik kökenleri, dilleri, dinleri, gelenek ve görenekleri birbirinden farklı birçok topluluktan oluşan Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılın başlarından itibaren söz konusu toplumsal dönüşüme hâkimiyeti altındaki coğrafyanın neredeyse tamamında tanık oldu. Osmanlı Devleti içerisindeki bu dönüşümün aktörleri önce Sırp'lar ile Rumlar ve daha sonra da Ermeniler, Bulgarlar, Araplar ve benzeri unsurlar oldular.

XIX. yüzyılda Avrupalı devletlerin, doğuda yürüttükleri sömürge faaliyetleriyle birlikte eğitim kurumları, misyoner örgütleri, komita teşkilatları, sanayi ve ticaret kuruluşları aracılığıyla Osmanlı coğrafyasına nüfuz etmeleri; Osmanlı toplumunda günlük yaşamdan zihniyete kadar birçok şeyi hızla değiştirdi (Koçak, 1985: 493-494; Haydaroğlu, 1990: 7; Mutlu, 2005: 237). Bu değişimle birlikte Osmanlı tabiiyetindeki gayrimüslim topluluklar, gerek dıştan müdahalelerle gerekse iç dinamiklerle kendi öz değerlerinin farkına vardılar. Gelenek ve göreneklerle birlikte etnik mensubiyet ve dil, XIX. yüzyılın başlarından itibaren söz konusu topluluklar arasında *toplumdan millete geçişin önemli göstergesi* olarak dikkat çekti (Heywood, 2006: 197). Ancak bu dönemde genel anlamda sadece dil, millî birliğin / benliğin oluşmasında / oluşturulmasında normatif bir değer olarak tek başına yeterli sayılabilecek bir unsur olarak kabul görmedi. Çünkü Batı normuna göre dil-millet ve milliyet ilişkisi, hâkim olan siyasi otoritenin gücüne ve devletlerarası politika-daki yerine göre değişiklik gösterebilmekteydi.

Avrupa'da kullanılan birçok dil, coğrafi keşiflerle birlikte zamanla ortaya çıktıkları coğrafyaların oldukça uzaklarına yayıldı. Daha sonra matbaa, kapitalizmle bağlantılı olarak bunlardan bazılarını kitlesel iletişim araçlarına dönüştürdü ve standartlaştırdı (Guibernau, 1996: 118; Hobsbawm, 1995: 72-73). Matbaanın bu gücü sayesinde bir kısım toplum, artık kendilerini daha iyi tanıma; birbirleriyle tanışma ve kültürel değerlerini ve diğer toplumsal

dinamiklerini farklı alanlara taşıma fırsatı buldular. Bu durum, yerel ve dinsel anlayışların dışında yeni toplumsal kimliklerin ortaya çıkmasını sağladı. Bu kimliklerle birlikte söz konusu toplulukların millileşme süreci başladı (McLuhan, 2001: 305).

XVI. yüzyılın başlarından itibaren monarşilerin merkezileşerek güçlenmeleri, merkez ile taşra teşkilatları arasındaki bürokratik bir yoğunluğu beraberinde getirdi. Fransız İhtilali'nden sonra ortaya çıkan millî devletlerin okuryazarlığa verdiği önem, yazı dili ile konuşma dili arasında iletişimsel bir dengenin kurulmasını zorunlu kıldı. Böylece, hem bürokrasi hem de eğitim alanında zorunlu ortak bir dil ihtiyacı kendiliğinden ortaya çıktı (Hobsbawm, 1996: 1069). Avrupa'da ortak bir dil konusunda oluşan zorunluluğa benzer durumlar, XIX. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı Devleti'nde de yaşandı. İlk Meclis-i Mebûsan toplandığında, Osmanlı Devleti'nin birbirinden farklı coğrafyalarından gelen mebuslar, kullandıkları diller yüzünden kendilerini ifade etmekte güçlük çektiler. Zaten Türkçe konuşanların bir kısmının da lehçe farklılıklarından dolayı birbirlerini anlayabildikleri bile tartışmalı bir konudur. Bu gelişme Osmanlı devlet adamlarının ortak bir dil kullanılması konusunda kanaatlerini kuvvetlendirmiştir.

1. Türkçenin Yaygınlaştırılmak İstenmesinin Sebepleri

a. Osmanlı Devleti'nin "Ortak Bir Kimlik" Arayışı

Osmanlı toplumunu ortak bir kimliğe kavuşturma düşüncesi içinde Türkçe önemli bir unsurdu. Bu kimliğin tesisinin duygusal unsurlardan daha çok faydacı yaklaşımlara dayalı olduğunu düşünen bazı bilim insanlarına göre dil; *popüler ve kültürel milliyetçiliklerde, etnik unsuru şanlı bir tarihe ve özgürlüğe ulaştırın bütünleştirici bir araçtır* (Spencer, 2002: 77). II. Abdülhamid de dili Osmanlı toplum hayatındaki; etnik ve kültürel çeşitlilikle çatışmayan bir üst kimlik yaratmada temel bir araç olarak görüyordu.

Osmanlı Devleti'nin belli bir etnik temeli esas almadan ortaya koyduğu milliyetçilik anlayışı, tüm tebaa için eşitlik ve vatandaşlık tesisi yoluyla ilk anda liberal Osmanlılık üzerine oluşturuldu. Ancak 1877-1878 Osmanlı-Rus Savaşı ile demografik durumun oransal olarak Müslümanlar lehine değişmesi, Osmanlılık anlayışını zamanla zayıflattı. Bu yüzden Tanzimat'ın en dikkat çeken düzenlemelerinden biri olan ve 1869'da yayımlanan *Maarif-i Umumîye Nizamnamesi*'nin Osmanlı karakteri, söz konusu savaştan sonra hükmünü yitirmeye başladı (Somel, 2010: 115-117). Bu durum, yabancı ve cemaat okullarına merkezî herhangi bir yaptırım olmaksızın istedikleri şekilde bir eğitim-öğretim planlamalarına ve sürdürmelerine olanak sağladı. Ancak söz konusu okullarda ortaya çıkan Osmanlı Devleti aleyhindeki faaliyetler, Babâli'nin dikkatini o yöne çekti. Bunun sayesinde II. Abdülhamid döneminde, eğitim-öğretim faaliyetlerinin devlet kontrolüne alınması bilincine geç de olsa varılabildi.

b. Ortak Dil'in Toplumsal Bir İhtiyaç Olarak Görülmesi

Osmanlı Devleti içerisindeki gayrimüslim toplulukların bir kısmında Türkçeye karşı özel bir ilgi vardı. Bu durum Babiâli'ye, devletin resmî dilini Türkçe olarak uygulamaya koymasında büyük avantaj sağlıyordu. Kumkapı Kilisesi'nin başpapazı ve aynı zamanda Ermenice öğretmeni olan Erzurumlu Papaz Mesrop'a göre, XIX. yüzyılın başlarında İstanbul'daki Ermeni cemaatine ait okulların birçoğunda Türkçe dersi mevcuttu. Bir başka Hıristiyan din adamı Karabet'in ifadesinden de 1824'te *Kumkapı Ermeni Mektebi*'nin ders programında Ermenice ve bazı Batılı dillerinin yanında özellikle Türkçeye de yer verildiği anlaşılmaktaydı. 1830'lu yıllarda Hasköy'deki *Nersesyan Mektebi*'nde Ermenice ve diğer Batılı dillerin yanı sıra Türkçe de müfredat programı içerisinde yer almaktaydı (Ergin, 1977: 752-754). 1840 yılı itibarıyla Ermeni *Cemaran Mektebi*'nin ders programında da Türkçe mevcuttu (Ergin, 1977: 755).

Türkçenin gayrimüslim okullarında okutulması zorunluluğunun olmadığı dönemde Yahudi okullarında Türkçe ders verme eğilimi yüksekti. 1840'ta Hahambaşı Moşe Fresko'nun Türkçe öğrenmenin önemi konusundaki girişimleri olumlu sonuçlar verdi ve Yahudi okullarında din dersleri İbranice okutulurken diğer derslerin de Türkçe işlenmesine gayret edildi. Bu gelişme okullara göre kronolojik olarak şu şekilde gerçekleşti: 1868'de Piri Paşa, 1869'da Gübet (Balat) ve Kuzguncuk, 1871'de Taşlık (Hasköy) ve Ortaköy (Or-Ha Hayim) okullarında derslerin Türkçe okutulmasına başlandı. 1874 yılından itibaren de Yahudi okullarının tamamında Türkçe eğitime geçildi (Galanti, 1953: 25-35). 1895 yılı itibarıyla Hasköy'deki Yahudi okulunun hahamları, kâfir dili olarak gördükleri Fransızcanın okullarında okutulmasına kesinlikle karşı çıkmalarına rağmen, Türkçe konusunda oldukça tavizkârdılar (Ergin, 1977: 767-768).

27 Haziran 1900 tarihli bir arşiv belgesinden anlaşıldığı kadarıyla Yahudi okullarında tamamen Türkçeye geçilmesini sağlamak üzere, hahambaşı kaymakamının riyasetinde *Tamim-i Lisan-ı Osmani* doğrultusunda bir komisyon kuruldu (BOA, İ.AZN., 1318/39). Babiâli, Musevi cemaatinin Türkçeye olan ilgisini ve teveccühünü takdirle karşılamasına rağmen, Musevi cemaatinin ruhani meclisinin tasarrufuyla kurdurulan *Lisan-ı Osmani Komisyonu*'na karşı çıktı. Çünkü Babiâli'ye göre; şayet söz konusu tamim doğrultusunda bir komisyon kurulması gerekiyorsa bu iş cemaatlerin değil, devletin sorumluluğunda olmalıydı (BOA, DH.MKT., 2365/76). Bu yaklaşımıyla Babiâli, devletin otoritesini sarsacak ya da zayıflatacak herhangi bir müdahaleye müsaade etmeyeceğini göstermiştir.

Yabancı ve cemaat okullarında öğretim dilinin Türkçe olması konusunun gündeme geldiği sıralarda Arnavutlar arasında milliyetçi eğilimlerin giderek artması, Babiâli'nin dikkatinden kaçmadı. Arnavutlar, buldukları yerlerde kendi dillerinde eğitim veren okullar açmak üzere harekete geçtiler. Hatta onlar, kendi dillerinde yeni bir alfabe hazırlıklarına dahi başladılar. Ancak Babiâli, eskiden olduğu gibi Ortodoks Arnavutların Rumca; Katolik Arna-

vutların Latince; Müslüman Arnavutların ise Türkçe dillerinde eğitim-öğretim görmesine eskiden beri müsaade etmekteydi. Buna rağmen Arnavutların alfabe hazırlama girişimleri ve kendi dillerinde eğitim veren okullar açma düşüncesi içerisine girmeleri Babiâli'yi, oldukça rahatsız etti. Bu yüzden Babiâli, Türkçenin resmî dil olarak kabul edilmesi ve yaygınlaştırılması için artık resmî olarak harekete geçme zamanının geldiğini fark etti (Bozboğa, 1997: 162; Ortaylı, 1985: 1028-1029).

c. Osmanlı Modernleşmesinin ve Siyasi Gelişmelerin Etkileri

Eğitim-öğretim faaliyetleriyle ilgili Tanzimat kararları, büyük ölçüde II. Abdülhamid döneminde uygulanma fırsatı bulmuştur. Dönemin bürokratları, *Maarif-i Umumiye Nizamnamesi* ile modernleştirilmek istenen eğitim sistemini düzene sokma ihtiyacı duymuşlar ve *Kanun-i Esası* ile de bu ihtiyacı yeniden gündeme getirmişlerdir. Nitekim aynı dönemde diğer gelişmelerle birlikte eğitim-öğretim faaliyetleri, merkezî teşkilatın düzenlenmesiyle daha sistemli bir şekle sokuldu. Bu düzenlemelerle *Maarif Nezareti* bünyesinde, öğretim kademelerini temsil eden genel müdürlükler ve müfettişlikler oluşturulurken vilayet merkezlerinde de birer maarif müdürlüğü ve meclisi kuruldu. Hemen hemen her sancak ve kaza merkezinde vilayet maarif meclislerine bağlı birer şube açıldı ve aynı zamanda vilayet merkezlerindeki müfettişlerin sayıları da arttırıldı. Diğer taraftan da öğretim basamaklarına göre düzenlenmiş maarif merkez teşkilatının usul ve esasları 1879'da belirlendi ve gayrimüslim okullarının denetlenmesi, bu teşkilatın sorumluluğuna verildi (Kodaman, 1999: 91-129).

II. Abdülhamid döneminde Müslümanların çoğunlukta bulunduğu yerlere - özellikle Anadolu'ya- yönelik sürdürülen eğitim-öğretim faaliyetleri, tebaayı bilinçlendirmekten çok devletin en ücra köşelerine merkezî otoriteyi götürme, bir anlamda bürokrasiyi ve resmî kurumlaşmayı buralara yayma düşüncesinden kaynaklanmıştır (Sakaoğlu, 1993: 28). Bu yüzden Maarif Nezareti, 1880'lerden itibaren Osmanlıcılığın zayıflamasıyla birlikte gayrimüslim mekteplerine destek vermek yerine onları denetim altında tutmaya ağırlık vermiştir. 1869'da çıkarılan *Maarif Nizamnamesi*'yle oluşturulan *Vilayet Maarif Meclisleri*, bir anda gayrimüslim okullarını denetim altında tutmanın birer aracı haline gelmişlerdir (Somel, 2010: 133-134, 138). Dönemin eğitim bürokratları, 1892'de idadilerle birleştirilerek eğitim-öğretim süresi üç yıla indirilen rüşdiyelerin müfredat programlarına yoğun bir şekilde Türkçe dersleri konulmasını sağlamışlardır (Demirel, 2002: 56; Özyurt, 2004: 164).

XIX. yüzyılın ikinci yarısının ortalarında Babiâli, Yanya, Manastır ve Kosova gibi stratejik önemi bulunan yerlerdeki okulların işleyişine ve müfredatına müdahale etmekten büyük ölçüde kaçındı. Ancak bahsedilen yerlerde bulunan okullar, merkezden görevlendirilen bazı görevliler aracılığıyla takip edildi (BOA, *Y.A.HUS.*, 316/53). Bunu yeterli bulmayan bir kısım Osmanlı bürokrati, bu okullarda "*mekâtib-i gayr-i müslimede lisân-ı Osmâninin tedrisi*

hakkında irâde" doğrultusunda Maarif Nezareti nezdinde bazı girişimlerde bulundu. Onlara göre Yanya, Manastır ve Kosova gibi yerlerdeki cemaat okullarında okutulmak üzere yeni ve kapsamlı Türkçe ders kitapları basılmalı ve hatta zamanla söz konusu mahallerde bulunan okulların öğretim dilleri dahi tamamen Türkçeye dönüştürülmeliydi (BOA, HR. SYS., 124/6). Oysaki Kosova'dan merkeze gönderilen bir yazıdan anlaşıldığına göre; mahalli yöneticiler, 5 Ocak 1898 tarihi itibarıyla vilayet merkezine uzak kasaba ve köylerdeki gayrimüslim okullarında Türkçe eğitim konusunun ertelenmesi taraftarıydı. Onlara göre yeterli sayıda ehil öğretmen tedarik edildikten sonra bu uygulamaya aşamalı bir şekilde geçilmeliydi (BOA, Y.A.HUS., 316/53).

2. Türkçenin Yaygınlaştırılmasına Yönelik Faaliyetler

a. Teşvik ve Taltif Usullerine Başvurulması

II. Abdülhamid, gayrimüslim okullarında Türkçe eğitim yapılması konusunda Osmanlı padişahları arasında en istekli devlet adamıydı. Onun bu isteğinin gerçekleştirilebilmesi, Türkçeye resmîyet kazandırılmasıyla mümkün olabilirdi. Nitekim "*Devletin resmî dili Türkçedir.*" şeklinde hükmün *Kanun-ı Esasî*'ye girmesi ve bu hükmün 18., 57. ve 68. maddelerle resmîleşmesi, II. Abdülhamid'e düşündüğünü uygulama fırsatını verdi. Bu maddelere göre, Osmanlı Devleti'nin hizmetinde istihdam edilecek memurların devletin resmî dili olan Türkçeyi bilmeleri şarttı. Ayrıca mecliste yapılan görüşmeler de Türkçe yapılacak ve Türkçe bilmeyenler milletvekili seçilemeyecekti. Söz konusu maddelerde geçen hükümler, II. Abdülhamid'i oldukça cesaretlendirdi. Bu yüzden o, gayrimüslim ahalinin Türkçeyi günlük yaşamlarında kullanabilmeleri konusunda teşvik maksatlı her türlü girişime ön ayak oldu. Çünkü ona göre dil; toplumsal birlikteliğin temel unsurudur. Bu yüzden dil, etnik mensubiyeti temsil etmek yerine, Osmanlı toplumunu bir arada tutacak üst kimlik aracı olarak görülmeli ve bu da doğal olarak Türkçe ile temsil edilmelidir. Bir dilin temsilinde ve benimsenmesinde en önemli unsurlardan biri gazetelerdir. Gazeteler, düzenli ve kısa aralıklarla yayımlandığı için, dil temelli bir topluluğa mensubiyet bilincinin kazandırılmasında kitaba oranla daha etkili bir araçtır. Aynı zamanda onlar, yazı dili ile konuşma dilinin kaynaşmasında kitaba oranla daha başarılıdır. Bu sebeple gazeteler, millî dillerin oluşmasında ve bu dillerin hitap ettiği topluluklar tarafından benimsenmesinde ayrı bir öneme sahiptir (Özyurt, 2004: 157). Bu sebeple II. Abdülhamid, Mithat Paşa'nın Tuna vilayetinde 1866'da çıkarmaya başladığı *Tuna Gazetesi*'nin Yazı işleri Müdürü İsmail Kemal Bey'in, Yanya'da bir vilayet matbaasının kurulması yönündeki çabalarına büyük destek vermiştir. II. Abdülhamid'in onayından sonra masraflarının *Vilayet Mal Sandığı*'ndan karşılanması şartıyla Tuna vilayetinde bir matbaa açılmıştır; bu matbaada Türkçe gazete ve kitapların basılmasına büyük önem verilmiştir (Nizamoğlu, 2013: 205). II.

Abdülhamid'in Tuna vilayetinde matbaa kurulmasına yönelik teşvik ve desteklerinde etkili olan başlıca hususlar şunlardır:

- Tuna vilayetinde Babiâli'nin öngördüğü kanun ve nizamların tam olarak tatbik edilmesi ve Midhat Paşa'nın Tuna vilayetinde göstermiş olduğu fevkalade başarılar,
- Tuna vilayetinin, İstanbul ve Rusçuk gibi yerlerle temasının kolay sağlanması ve medeniyetin icapları konusunda Osmanlı Devleti'ndeki diğer yerlere göre ileri bir seviyede olması,
- 1866'dan itibaren Tuna Gazetesi'nin ahali üzerinde oluşturduğu olumlu etki (Ebuzziya Tevfik, 1973: 231).

Tuna Gazetesi Osmanlı basın tarihinde Türkler tarafından kendi dillerinde çıkarılan ilk eyalet gazetesiydi. Gazetenin bir yarısı Türkçe, diğer yarısı da Bulgarca olarak yayımlanıyordu. Bu gazete, Bulgarlar arasında da rağbet görüyordu (Ebuzziya Tevfik, 1973: 231). Türkçenin bölgedeki gayrimüslim ve Müslim ahali arasında benimsenmesi ve yaygınlaştırılması aşamalarında bu gazetenin 1866'dan itibaren büyük faydaları olmuştur.

Babiâli, Maarif-i Umumiye Nezareti vasıtasıyla Türkçenin yaygınlaştırılması maksadıyla başarılı gördüğü bir kısım gayrimüslim okuluna kitap temin edilmesini sağlamıştır. 5 Aralık 1904 tarihi itibarıyla Maarif Nezareti; "*Hıristiyan mekteplerinde lisân-ı Osmani tedrislerinde ibrâz-ı gayret idecek muallimin ile lisân-ı mezkûru her ne sûretle olursa olsun tahsilde isbât-ı ehliyet eyleyecek talebeyi teşvîk maksadıyla*" Edirne, Selanik, Manastır ve Kosova maarif müdüriyetleriyle İşkodra maarif memuriyetinden mahallerindeki gayrimüslim okullarına kitap temin etmelerini ve temin ettikleri kitapların türünü, miktarını ve temin şekillerini de merkeze bildirmelerini istedi. Nitekim zamanında merkeze bilgi vermedikleri gerekçesiyle Edirne, Selanik ve Manastır maarif müdürleri ikaz edildiler (BOA, MF.MKT, 816/56).

Babiâli'nin taltif konusunda en fazla rağbet ettiği gayrimüslim unsur Yahudilerdi. Çünkü Babiâli, Türkçenin Yahudi cemaati tarafından sorunsuz bir şekilde benimsenmesinden oldukça memnundu. Bu yüzden Musevi cemaatinden bazı kimseleri taltif ederek memnuniyetini göstermek isteyen Babiâli; *İzmir Musevi Heyet-i İdaresi* azalarından Şabcızâde Yusuf Alanzaki'yi, *Merkez İstinâf Mahkemesi* azalarından Yusuf Aşir'i ve *Merkez Bidâyet Mahkemesi* mülâzımlarından Gavril Efendi'yi birer nişanla taltif ederek onları rütbe-i salise ile ödüllendirdi (BOA, Y.EE.KP., 21/2021).

Maarif Nezareti ile taşra teşkilatı arasında yapılan yazışmalardan anlaşıldığına göre, üst düzey devlet adamları gayrimüslim okullarında görevlerini başarıyla yerine getiren Müslüman öğretmenlerin de zaman zaman taltif edilmesini sağladılar. Örneğin Vidin'de bulunan Sırp okulunda Türkçe öğretmeni olan İşkodralı Ali Paşazade Zeynel Bey, beşinci dereceden bir *Mecidi Nişanı*'yla taltif edilmiştir (BOA, DH.MKT., 2563/122).

b. Türkçe Öğretmeni İstihdamına Ağırlık Verilmesi

1896 tarihli *Vilâyet-i Şâhâne Maârif Müdürlerinin Vezâifini Mübeyyin Talimât* gayrimüslim cemaat okullarına yönelik denetim mekanizmasının yasal çerçevesini oluşturmaktaydı. Talimatta ders programları ve okutulacak ders kitaplarına yönelik kontroller, gayrimüslim okullarında göreve başlayacak öğretmenlerin diplomalarının tasdik koşulları, gayrimüslim okullarının denetimine kadar birçok şey açıkça belirtilmişti. Talimatta öngörülen denetimlerin gerçekten amacına ulaşması, yabancı dillere vâkif ve aynı zamanda gayrimüslim cemaat okulları hakkında yeterli bilgiye sahip müfettişlerin varlığına bağlıydı. Babiâli ve Maarif Nezareti adına cemaat mekteplerini denetleyen görevliler ekseriyetle ya Ermeni ya da Ermeni asıllı Müslümanlar olmuşlardır (Krikorian, 1977: 38; Somel, 2007: 89-90). Söz konusu talimata göre maarif müdürlerinin görev yetkileri ise özetle şöyle belirtilmişti:

- Okul açma taleplerini değerlendirmeye almak ve değerlendirme sonucuna göre taleplere olumlu ya da olumsuz cevap vermek,
- Okullarda işlenen derslerin ve bu derslerde okutulan ders kitaplarının resmiyete uygunluğunu takip etmek,
- İbraz edilen diplomaların geçerlilik kontrollerini yapmak,
- Güvenilirlik açısından öğretmen adaylarının siyasi meşguliyetlerinin olup olmadığını araştırmak,
- Derslerde öğrencilere zararlı telkinlerde bulunan öğretmenlerin tespitini ve takibini yapmak,
- Devlet nezdinde itibar kazandıkları için sınav hakkı elde eden gayrimüslimlerden başarılı olanları görevlerine başlatmak (*Salname-i Nezaret-i Maarif*, 1316: 149-151).

Öğretmenlik yapmak için tüm şartları taşıdıkları halde mesleğe başladıktan sonra görevlerini layıkıyla yerine getiremeyenler, okullarından uzaklaştırılıyorlardı. Şam'da bulunan Katolik ve Musevi okullarının Türkçe öğretmenleri Yüzbaşı Kariş ile Yüzbaşı Şükrü Efendilerin, öğrencilere *vâzife-i asliyyeleriyle iştigâl eylemeleri* sebebiyle az da olsa bile Türkçe öğretmedikleri gerekçesiyle görevlerine son verilmiştir. Onların yerine 200'er kuruş maaşla Katolik okuluna Maarif İdaresi Başkâtibi Cemil; Musevi okuluna da Nüfus İdaresi Başkâtibi Hacı Abdi Efendiler atandılar. Zabitan-ı askeriyeden olan Kariş ve Şükrü Efendilerin azledilmelerinde söz konusu okulların müdürlerinin vilayet maarif idaresinden o yöndeki talepleri büyük oranda etkili olmuştur (BOA, *MF.MKT.*, 270/36). Buna benzer durumlara başka yerlerde de rastlamak mümkündür. Şumnu'da bulunan Yahudi okulunda

görevli Türkçe öğretmeni Hüsnü Efendi, meslekî açıdan yetersiz görülerek azledilmiş ve onun yerine bahsedilen okula Muhsin Efendi atanmıştır. Aynı şekilde Edirne Yahudi okulunda görevli bir Türkçe öğretmenin de - belgelere yansıdığı şekliyle- dirayetsizliğinden dolayı görevine son verilmiştir (BOA, *MF.MKT.*, 49/10; 49/76). Bazen de ihtiyaç olup olmamasına göre okul müdürleri bir öğretmenin görevine son verebilmekteydi. Örneğin Selanik Maarif Müdürü Seyyid Efendi'nin 3 Aralık 1902 tarihli bir yazısından anlaşıldığına göre; Menlik Rum Mektebi'nin Türkçe öğretmenleri Kerim ve Receb Efendiler, okul müdürünün kendilerine ihtiyacı olmadığını bildirmesi üzerine görevlerinden ayrılmak zorunda kalmışlardır (BOA, *MF.MKT.*, 694/56). Aynı şekilde Vodina Rum ve Bulgar mektepleri Türkçe öğretmeni Mustafa Kasım Efendi, uygunsuz davranışları gerekçe gösterilerek Rum metropoliti tarafından görevden uzaklaştırıldı (BOA, *MF.MKT.*, 606/35).

Cemaat ve yabancı okullarında Türkçeye vâkif gayrimüslim öğretmenler de dil derslerine girebilirdi. Cemaatlerin ruhani liderleri ya da cemaat meclisleri mahalli maarif idarelerine, okullarında istihdam edilmek üzere gayrimüslim Türkçe öğretmenleri önerebilirlerdi. Nitekim 1904 Martında Selanik vilayeti dâhilinde bulunan Karaferya'daki Rum metropoliti, cemaatlerine bağlı okullarda istihdam edilmek üzere mahalli maarif idaresine birkaç gayrimüslim öğretmen önermiştir. Maarif idaresi, Rum metropolitinin bu önerisini değerlendirmiş ve ona, söz konusu öğretmenler için mahalli bütçeden ayda 100'er kuruş ödeme yapılabileceğini bildirmiştir. Müslüman öğretmenleri emsal gösteren metropolit, öngörülen bu miktara itiraz etmiştir. Ona göre gayrimüslim öğretmenler de diğer öğretmenler gibi aylık 200 kuruş almalıydı. Selanik valisi, Rumca bilmeyen Müslüman öğretmenlerin yerine söz konusu okullarda gayrimüslim öğretmenleri istihdamı konusunda metropolitte hemfikir olmasına rağmen söz konusu öğretmenlere verilecek maaşın 150 kuruşu aşmasına da taraftar değildi. Fakat uygulamalara bakıldığında diğer yerlerdeki gayrimüslim Türkçe öğretmenlerinin maaşlarının 200'er kuruş olduğu da ortadaydı (BOA, *TFR.I.SL.*, 33/3250; *MF.MKT.*, 61/156).

1 Kasım 1904'te Rumeli Vilayetleri Umumi Müfettişliğine gönderilen bir yazıdan anlaşıldığı kadarıyla Selanik'te bulunan Unkapanı mahallesindeki Musevi Ticaret Okulu müdürü, mahalli maarif idaresine; Babiâli'nin eğitimle ilgili çalışmalarını memnuniyetle takdir ettiğini, okula mevcut olanın dışında bir tane daha Türkçe öğretmeni istediğini belirten bir dilekçe yazdı. Söz konusu müdür dilekçesi içeriğinde; okulunda 140 Musevi öğrenci bulunduğunu, bunlardan yalnızca bir kısmına Türkçe öğretilbildiğini belirtti (BOA, *TFR.I.ŞKT.*, 54/5379).

Gayrimüslim okullarında görevli Türkçe öğretmenlerinin dil yeterlilikleri ve mesleki başarıları, derslerine girdikleri öğrencilere yönelik sınavlarla belirleniyordu. Bu sınavları yapan komisyonun üyeleri maarif idaresi tarafından belirleniyordu. Maarif idaresi bünyesinden komisyon oluşturacak sayıda

personel bulunmaması durumunda zaman kaybını önlemek maksadıyla o mahallin muvazzaf memurlarından istifade ediliyordu (BOA, MF.MKT., 327/37; 409/11; 411/13).

Babiâli, merkezde Maarif Nezareti, taşrada da vilayet maarif idareleri vasıtasıyla gayrimüslim cemaatlerine ait okullardan gelen Türkçe öğretmenine yönelik talepleri en kısa zamanda karşılamaya büyük özen göstermiştir. Örneğin Berat sancağındaki Kale ve Goriçe mahallelerinde bulunan gayrimüslim okullarında öğrenim gören çocuklar için mevcut olanın dışında bir tane daha öğretmen ihtiyacı hâsıl olması üzerine derhal o mahale öğretmen gönderilmesi için ilgililere gereken emirler verilmiş ve öğretmenlerin gitmeleri sağlanmıştır (BOA, ŞD. (Yanya 1), 2085/35).

c. Gayrimüslim Okullarının Sıkı Denetime Alınması

1896'da çıkarılan *Maarif Müdürlerinin Vezâ'ifine Mübeyyin Ta'limât*'la yabancı ve cemaat okullarında Türkçe dersler okutulması ve eğitim-öğretim dilinin tamamen Türkçe olması hususlarına özellikle dikkat edilmiştir (Vahapoğlu, 1992: 87-91). Türkçenin yazı dili olarak tam manasıyla yerleşmesine olumsuz tesir edeceğini düşünen Babiâli, 25 Şubat 1882 itibarıyla başta Rumca ve Ermenice olmak üzere diğer dillerde kitap yayımlanmasına, dağıtılmasına ve okunmasına sıcak bakmamıştır (BOA, MF.MKT: 74/99).

Haziran 1895'te Maarif Nazırı Zühdü Paşa, taşradaki azınlık ve cemaat okullarında derslerin Türkçe yapılıp yapılmadığı konusunda bir tereddüt yaşamış ve bu yüzden vilayetlere gönderdiği bir talimatla maarif müdürlerinden şu hususlara dikkat etmelerini istemiştir:

- 1) Türkçe öğretmeni bulunmayan ya da Türkçe eğitime henüz başlamamış okullara birer ihbarname gönderilmesi ve eksiklerini tamamlamaları için okul idaresine üç aylık bir süre tanınması,
- 2) Türkçe eğitim vermeyen ve vermemekte ısrar eden gayrimüslim okullarının tespit edilmesi,
- 3) Öğretmenlerin Türkçe alanında yeterliliklerini ölçmek için yapılan sınavlara mahalli idareden birer memur görevlendirilmesi,
- 4) Eksikliklerini öngörülen süre içinde tamamlamayan okulların kapatılması (BOA, BEO: 641/48013).

Zühdü Paşa'nın bu talimatı, gayrimüslim okullarına yönelik denetleme mekanizmasının esasını oluşturmaktaydı. Burada ders programlarına ve okutulacak ders kitaplarına yönelik denetim dikkat çekici özelliktedir. Bu denetimin gerçekten etkili olabilmesi; gayrimüslim toplulukların dillerine vâkıf ve cemaat mektepleri hakkında yeterli bilgiye sahip memurların varlığına bağlıydı (Krikorian, 1977: 38; Somel, 2007: 89-90).

14 Temmuz 1893 tarihli bir belgede İstanbul'da ve taşradaki okullarda aynı programın uygulanmasına dair şu hususlara yer verilmekteydi: "*Gerek pâ-y-i*

taht-ı saltanat-ı seniyyede ve gerek taşrada mevcûd mekâtib-i ibtidâ'îye ve rüşdiye gerek doğrudan doğruya nezâret-i ma'arifin taht-ı idâresinde ve gerek husûsi bulunsun mutlaka cümlesinin ders programları bir olup yekdiğerinden asla farkları olmamalıdır” (BOA, Y.PRK.MF., 2/82). Ayrıca gayrimüslim okullarında görev yapacak öğretmenlerin diplomalarının onaylı olması gerekirken Üsküp Bulgar Metropolitliği bu konuda defalarca ikaz edilmesine rağmen diploması onaylanmamış öğretmen çalıştırması müfettişlerin dikkatinden kaçmamıştır (BOA, DH.MKT., 2516/ 30).

d. Yabancı Dildeki Yayınların Takibe Alınması ve Sansür Uygulamaları

II. Abdülhamid'in ifadesiyle Osmanlı Devleti, Türklerden Araplardan Rumlardan, Ermenilerden Bulgarlardan, Uahlardan, Arnavutlardan, Yahudilerden ve saire unsurlardan oluşmaktaydı. Ona göre bu unsurlar, bağımsızlık düşüncesinden ve kiliselerinin kendileri tarafından yönetilmesi hakkından ve ana dillerinden vazgeçmeyecek bir yaklaşım ortaya koymaktaydılar. O, söz konusu toplulukların kolay kolay Türkçeyi resmî dil olarak kabul etmeyeceklerinin de farkındaydı (Abdülhamid'in Hatıra Defteri, 1975: 106-107).

XIX. yüzyılın sonlarına doğru Balkanlarda Arnavutlar, Rumlar ve Bulgarlar; Doğu Anadolu'da Ermeniler yoğun bir millileşme çabaları içerisindeydiler. Özellikle 1877-1878 Osmanlı Rus Savaşı sonrası oluşan siyasi ortam bu unsurlara aradıkları fırsatları sunmuştu. Bu süreçte Bulgaristan, siyasi manada büyük bir aşama kaydederken, Ermeniler de Ayastefanos ve Berlin Antlaşmalarıyla uluslararası bir müdahalenin vazgeçilmez parçası haline gelmişlerdi. Bu toplulukların üyeleri arasında bağımsızlık düşüncelerinin yaygınlaştırılması ve toplumsal bir refleks oluşturulması maksadıyla gazeteler, kitaplar ve dergiler devreye girmişti (Özcan, 2007: 30;). Osmanlı eğitim sistemi içerisinde gayrimüslim okullarında okutulan pek çok kitap, dergi ve diğer yayınlar İslamiyet ve Türklük aleyhinde fikirlerle doluydu. Devletin ve milletin manevi temellerinin yıpratılmasında, bu yayınların etkisi büyüktü. Çünkü Türk ve İslam düşmanlığıyla dolu bu yayınlar gayrimüslim topluluklar arasında Türk ve Müslüman düşmanlığını en üst seviyeye çıkarıyordu (Eraslan, 1995: 214).

Türkçe haricinde herhangi bir dilin tek başına gayrimüslim bir topluluk genelinde yaygınlaşarak kabul görmesi, Osmanlı Devleti açısından tehlikeydi. Bu yüzden Osmanlı Devleti'nin Balkanlardaki gayrimüslim tebaasını yakından takip etmesi gerekiyordu. İlegal yollarla Osmanlı sınırları içerisine sokulan yabancı yayınlar, Arnavutların, Bulgarların, Ermenilerin ve saire gayrimüslim topluluklarının millî duygularını kabartıyor, onları Osmanlı Devleti'ne karşı kızdırtıyordu. Nitekim 20 Eylül 1877'de çıkan bir iradenin 6. maddesine göre Babiâli, zararlı faaliyetlerde bulunan gazeteleri ve matbaaları kapatma hakkı elde etti. Bu maddeyle Osmanlı Devleti'nin sınırları içinde zararlı faaliyetlerde bulunan gazetelerin kapatılması resmileştirildi (Ebussüreyya Sami, 1330: 92). Hatta durum öyle bir boyuta ulaştı ki trenler-

de yapılan muayenelerde dışarıdan getirilen sözlüklerin *Türkiye* maddeleri yırtılıp çıkarılıyor, paket olarak kullanılan yabancı gazeteler bile sansüre tabi tutuluyordu (Kandemir, 1975: 56-57).

Türkçe öğretiminin Babiâli'nin gündemine girdiği sıralarda Arnavutların milliyetçi eğilimlerinde ve kendi dillerinde eğitim veren okullar açma isteklerinde yoğun bir artış vardı. Hatta Arnavutlar, kendileri için yeni bir alfabe hazırlıklarına dahi başlamışlardı. Ancak Babiâli, eskiden olduğu gibi Arnavutlardan Ortodoks olanlarının Rumca, Katolik olanlarının Latince, Müslüman olanlarının da Türkçe dillerinde eğitim-öğretim görmelerinden yanaydı (Bozbora, 1997: 162; Ortaylı, 1985: 1028-1029). Arnavutların dışında Rumlar da, dillerinin kendilerinin dışında başka topluluklar arasında da benimsenmesi için uğraşmışlar ve imkânları ölçüsünde bastıkları dergileri, kitapları, gazeteleri ve sair yayınları Osmanlı tabiiyetindeki kendilerine yakın diğer gayrimüslim topluluklara ulaştırmaya çalışmışlardır. Babiâli, söz konusu faaliyetleri kontrol altında tutmak, zararlı olarak nitelendirdiği yabancı neşriyatı engellemek amacıyla yürütülecek faaliyetler kapsamında 25 Şubat 1882'de *neşriyat-ı muzır* komisyonu kurdu. Bu komisyon gazete, kitap, dergi gibi neşriyat çıkarmak üzere Babiâli'ye yapılan müracaatları değerlendirecekti (BOA, MF. MKT., 74/99).

Yukarıda izahına çalışılan gelişmeler sırasında 27 Eylül 1901'de Yasefoğlu Viktor adlı Musevi, Türkçe ve İbranice bir mecmua çıkarmak üzere Matbuat Dairesi'nden ruhsat talebinde bulundu. Viktor'un ifadelerinden anlaşıldığına göre söz konusu mecmuanın ön sayfaları İbranice, arka sayfaları da Türkçe olacaktı. Ancak neşriyat-ı muzır komisyonunun ön incelemeleri sırasında Viktor'un, *cahil* ve *muzır makulesinden* birisi olduğu, gayriresmî yollarla Osmanlı topraklarına yasaklı yayınlar sokulmasına aracılık ettiği ortaya çıktı. Bunun üzerine Viktor'un kendisine mecmua imtiyazı alacak şartlara haiz olmadığı bildirilerek talebi bahsedilen komisyon tarafından geri çevrildi (BOA, DH.MKT., 2536/96).

Yabancı gazeteler, Türkçenin yaygınlaştırılması konusundaki çabalara zarar veren unsurların başında gelmekteydi. Bunlar, gayrimüslim okullarının hemen hepsinde ders aracı olarak yaygın bir şekilde kullanılmaktaydı. Ancak bu durumdan Babiâli oldukça rahatsızdı. Nitekim 10 Ekim 1889 tarihli bir belgeden anlaşıldığı üzere Babiâli, gayrimüslim okullarında öğrencilerin Türkçelerini geliştirmek maksadıyla siyasi içerikli gazete okutturulmasını sakıncalı görerek bunu yasaklamıştır. Babiâli'ye göre; gayrimüslim okullarında eğer gazete okutturulacaksa, sütunlarında ağırlıklı olarak *mukadderat-ı Türkiye*'ye ve Osmanlı Devleti'nin dirlik ve düzeninin sağlanmasına dair konuları işleyen ve mümkünse İstanbul'da basılmış olan gazeteler tercih edilmeliydi (BOA, MF.MKT., 113/14).

e. Gayrimüslim Çocuklarının Müslüman Okullarına Kabul Edilmeleri

Türkçenin yaygınlaştırılmasını ve gayrimüslim çocukları arasında tam olarak kullanılmasını sağlamak üzere Babîâli, gayrimüslim çocuklarının Müslüman öğrencilerle birlikte aynı okula gitmelerinde herhangi bir sakınca görmediği gibi onları bizzat teşvik etmiştir (BOA, Y.EE., 131/25 25/L/1313). Ancak gayrimüslim çocuklar Müslüman çocuklarla aynı sınıfta ders görmemişlerdir. Bir arşiv belgesinde geçtiği şekliyle bu durum "... *milel-i gayr-i müslime etfâlinin gayr-i muhtelit olarak...*" derslere devam etmeleri şeklinde ifade edilmiştir (BOA, Y.EE.KP., 66/43, 16/B/1305).

Osmanlı Devleti'nde teamülen Müslüman öğrencilerin gayrimüslim okullarına gitmeleri pek hoş karşılanmıyordu. Buna rağmen uygulamalara bakıldığında nadir de olsa gayrimüslim okullarına Müslüman çocukları da gönderilmiştir. Örneğin Ankara'daki Musevi okulları Müslüman çocukların gönderildiği eğitim kurumları arasında en çok dikkat çekenleriydi (Şerif, 1999: 73). Müslüman ailelerin çocuklarını gayrimüslim cemaat okullarına göndermeleri yüzünden Babîâli, vilayet maarif müdürlükleri ve oluşturulan teftiş heyetleri vasıtasıyla Müslüman çocuklarını kabul eden gayrimüslim okullarını takibe almış ve bu okulların idarecileri haklarında işlem yapılmasını sağlamıştır (BOA, MF.MKT., 561/47, 18/S/1319).

1878-1879 eğitim döneminde Yanya'da açılan idadiye gayrimüslim talebeler de alınmıştır. Ancak gayrimüslimler yeni açılan idadilere pek rağbet etmediler (Salname-i Vilayet-i Yanya, 1319: 201). Yanya ve Berat idadilerine çok az sayıda gayrimüslim öğrenci devam etti. Rumların bu okulları tercih etmemeleri, önceki dönemlerden gelen alışkanlıklar ve Rum okullarının eğitim kalitesinin daha yüksek olması ile açıklanabilir (Nizamoğlu, 2013: 205.) Dönemin Maarif Nazırı Zühdü Paşa, kendisine görüş almak üzere gönderilen bir yazıya cevaben Erzurum Maarif Müdürlüğü'ne gönderdiği 12 Ocak 1892 tarihli bir tezkirede gayrimüslim çocuklarının rüşdiyelere kabul edilmesi hususunda Babîâli tarafından bir sakınca görülmediğine dikkat çekmekteydi (BOA, Y.EE., 131/25).

25 Eylül 1902 tarihi itibarıyla iki Bulgar veli; Palanga Bulgar Okulu'ndaki çocuklarını, daha iyi Türkçe öğrenmeleri için mahalli ibtidai okuluna göndermek üzere Kosova valiliği nezdinde müracaatta bulunmuşlardır. Vali Reşad Bey'in Maarif Nezareti'ne gönderdiği yazısından anlaşıldığı kadarıyla maarif idare meclisi kısa sürede değerlendirdiği söz konusu müracaatları "*Türkçe öğrenmek arzusunda olan etfâl-i gayr-i müslime ulûm-ı diniyye tedrisâtında hazır bulunmamaları şartıyla ibtidâilere devâmlarında be'is yokdur.*" şeklinde bir karara bağlamıştır (BOA, MF.MKT., 670/35; 671/67).

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Dairesi, askerî rüşdiyelerde eğitim gören gayrimüslim öğrencilere akait yerine Türkçe dersi verilmesini teklif etti. Serserker Paşa, daha sonraki dönemlerde suiistimal edilebileceği düşüncesiyle bu teklife ilk anda sıcak bakmadı. Fakat Türkçenin gayrimüslim cemaat arasında yayılmasını sağlayabilme ihtimali üzerine durum yeniden değerlendiril-

di. Önce bu durumda gerek İstanbul'da gerekse taşrada kaç öğrenci olduğunun tespitine çalışıldı. Nitekim İstanbul'da 75, taşrada da 57 olmak üzere 136 gayrimüslim öğrencinin bulunduğu saptandı. İstanbul'da olanların 9'u Gülhane, 7'si Soğukçeşme, 8'i Beşiktaş, 15'i Koca Mustafa Paşa, 14'ü Paşakapısı, 16'sı Toptaşı ve 10'u Eyüp askerî rüşdiyelerindeydi. Taşradakilerin ise 2'si Bursa, 2'si Edirne, 4'ü Erzincan, 10'u Diyarbakır, 15'i Sivas, 9'u Mamuratülaziz, 3'ü Halep, 12'si Şam askerî rüşdiyelerine devam etmekteydi (BOA, Y.MTV., 24/22).

f. Türkçe Ders Kitaplarının Desteklenmesi

Babiâli'nin Türkçe yayınları desteklemesi, işin okuma kısmıyla ilgiliydi. Okuma alışkanlığının kazandırılmasında şüphesiz yayınlar oldukça önemliydi. Ancak Türkçe ile ilgili asıl önemli ve zor kısım yazmaydı. Çünkü Arap alfabesinin Türkçeye uyarlanmasından kaynaklanan bazı sıkıntılar vardı. Bu yüzden 1880'de bir komisyon kuruldu. Bu komisyon, Arap harflerinin Türkçeye uyarlanmasından kaynaklanan sorunlarla birlikte Türkçe harflerin yazı içinde ulanması, ayrılması, okunması ve saire hususları ele aldı. Bu tartışmaların yapıldığı ortamda bir kısım devlet adamı da Latin harflerinin kabul edilmesi konusunda bir görüş ortaya attılar. Ancak bu görüş genel olarak kabul görmedi (Mahmud Cevad, 2001: 184) Hatta "*Öyle konak değiştirir gibi alfabe değiştirilmez!*" diyerek Arapçanın Türkçeye uyarlanmasına karşı çıkan ve söz konusu komisyonun faaliyetlerini eleştirenler dahi çıktı (Mahmud Cevad, 2001: 184).

8 Şubat 1875'te, Meclis-i Kebir-i Maarif Babiâli'ye, Selim Sabit Efendi tarafından telif edilen *Elifba-yı Osmani* adlı risaleden 5.000 adet basılması için olumlu görüş bildirdi (Mahmud Cevad, 2001: 129-130) 10 Eylül 1878 tarihli bir belgeden anlaşıldığı üzere Giridli Hüseyin Kami Efendi'nin adadaki Rum çocuklarına Türkçe öğretmek için hazırladığı risale, kullanılan Rumca izahat ve ibarelerin yerel ağızla yazıldığı ve içerik olarak kitabın yetersiz olduğu gerekçesiyle Girit Vilayet Maarif İdaresi tarafından reddedildi. Ancak kendisine müelliflerle mütercimlerin telif haklarının saklı olduğundan imtiyaza gerek olmadığı bildirilerek eksikliklerin tamamlanması ve içeriğin zenginleştirilmesi durumunda risalenin yeniden değerlendirmeye alınabileceği bildirildi (BOA, MF.MKT., 57/196).

Osmanlı Devleti'nin Türkçe öğretimine verdiği önemin farkında olan bazı yabancı müellifler de Türkçe içerikli eserler yazmaya başladılar. Bunların yazdıkları eserlerin Türkçenin gelişmesine büyük katkıları oldu. Örneğin 1889 Temmuzunda Père Reale ile Ignacé Corfi adlı iki Fransız, Osmanlı Devleti'ndeki gayrimüslim cemaate ve yabancılara Türkçeyi daha kolay öğretmek üzere müşterek bir sözlük hazırladılar. Bu yüzden Fransa'nın İstanbul Büyükelçisi, söz konusu müelliflerin taltif edilmelerini sağlamak üzere Babiâli nezdinde girişimlerde bulundu (BOA, Y.PRK.TKM., 15/36).

8 Kasım 1890 tarihi itibarıyla Manastır Rum Mektebi'nin Türkçe öğretmeni olan Nikolaki, gayrimüslim çocuklarının Türkçe öğrenmelerini kolaylaştıracak bir kitap hazırladı. Bu kitap, hem Rumca hem de Türkçe olarak hazırlanmıştı. Babiâli, Nikolaki'nin yazmış olduğu kitabın Rum okullarında okutulmasına sıcak baktığı gibi bu kitabın seri bir şekilde basılması konusunda da gereken yardımları yapmaları yönünde yerel idarecileri uyardı (BOA, MF.MKT., 122/116). Babiâli'ni bu konuda hassas olmasının temel nedeni, Rumca'nın Balkan toplulukları arasında hızlı bir şekilde yayılma eğiliminde olmasıdır.

18 Nisan 1904 tarihli ve Sadık imzalı bir dilekçeden anlaşıldığı üzere İsmail Hafi Efendi başkanlığında Maarif ve Matbuat Komisyonu, *Mükemmel Lisân-ı Osmâni* adıyla ibtidaiyelerin birinci sınıfından rüşdiyelerin son sınıfına kadar her kademeye uygun şekilde hazırlanmış olan ders kitabını inceledi. Komisyon, kitabın usulüne uygun hazırlandığı, hem Müslüman hem de gayrimüslim okullarında okutulmasında sakıncasının bulunmadığı beyanını içeren müşterek raporunu Maarif Nezareti'ne gönderdi (BOA, MF.MKT., 821/63).

Selanik'te bulunan Feyziye Mektebi'nin Türkçe öğretmenleri, çocuklara yönelik ve haftalık *Çocuk Bahçesi* adıyla ilmî bir gazete yayımlamak üzere mahalli maarif idaresine başvurdular. Başvuru, değerlendirilmek üzere Dâhiliye Nezareti aracılığıyla *Rumeli Vilayât-ı Umûmi Müfettişliği*'ne havale edildi. Söz konusu başvuruya konu olan gazete örnekleri bir teftiş komisyonu tarafından incelendi. İncelemenin tamamlanmasının ardından hazırlanan rapordan anlaşıldığı üzere Selanik'te yayımlanan ihtiyacın üzerinde gazete mevcut olmasına rağmen herhangi bir siyasi yönü bulunmayan *Çocuk Bahçesi* adlı gazete sakıncasız bulundu. Hatta raporda söz konusu gazetenin, Türkçeyi geliştirmek üzere gayrimüslim okullarındaki öğrencilere okutturulması yönünde tavsiyede dahi bulunulmuştur (BOA, TFR.I.ŞKT., 57/5660).

Babiâli, Rumeli'deki gayrimüslim okullarının ihtiyaç duydukları Türkçe kitapların temini konusunda oldukça hassastı. Temin edilen kitaplar arasında en çok rastlanılanları Türkçe sözlüklerdi. Maarif-i Umumiye Nezareti, mahalli maarif idareleri vasıtasıyla zaman zaman Türkçe eğitimi konusunda başarılı bulunan okulları Türkçe yazılmış çeşitli yayınlarla ödüllendirmiştir. Aşağıdaki tablolarda (Tablo 1, 2 ve 3) mahalli maarif idareleri tarafından Rumeli vilayetlerinde gayrimüslim okullarına tahsis edilen Türkçe kitaplarla bunların fiyatları ve sayıları ayrıntılı bir şekilde verilmiştir (BOA, MF.MKT., 721/49):

Tablo 1: Rumeli Vilayetlerindeki Gayrimüslim Okullarına Tahsis Edilen Kitapların Türleri ve Miktarları (1903)

Vilayetler	Kitap Türü				Toplam (Adet)
	Kamus-1 Türki (Adet)	Memalik-i Şahane Tarih ve Coğrafya Lügatı (Adet)	Lisan-ı Osmani (Adet)	Mükemmel Osmanlı Lügatı (Adet)	
Selanik	17	8	35	23	83
Manastır	3	4	22	7	36
Edirne	5	4	16	7	32
İşkodra	1	1	1	1	4
Kosova	-	2	5	2	9
Yanya	3	1	1	-	5
Toplam	29	20	80	40	169

Tablo 2: Rumeli Vilayetlerindeki Gayrimüslim Okullarına Tahsis Edilen Kitapların Sayıları (1903)

Okulun Bağlı Olduğu Cemaat	Sınıfı	Kitap Sayısı	Kitap Adları
Edirne Rum Jimnas Mektebi	4	4	Kamus-1 Türki - 31 Adet Hoca-yı Osmani - 31 Adet Lügat-ı Naci - 31 Adet Mükemmel Osmanlı Lügatı - 31 Adet
Edirne Musevi Talmur Tura Mektebi	4	4	
Edirne Musevi Alyans Mektebi	4	4	
Edirne Ermeni Mektebi	4	4	
Edirne Turkumiban Mektebi	4	4	
Edirne Bulgar Mektebi	4	4	
Edirne Musevi Mektebi	4	4	
Ortaköy Rum Mektebi	4	4	
Dimetoka Rum Mektebi	4	4	
Dimetoka Musevi Mektebi	4	4	
Gümülcine Ermeni Mektebi	4	4	
Gümülcine Musevi Mektebi	4	4	
Kırkkilise Musevi Mektebi	4	4	
Kırkkilise Bulgar Mektebi	4	4	
Tırnova Bulgar Katolik Mektebi	4	4	
Tırnova Bulgar Ortodoks Mektebi	4	4	
Lüleburgaz Rum Mektebi	4	4	
Dedeğaç Rum Mektebi	4	4	
Aynoz Rum Mektebi	4	4	
Sofilu Rum Mektebi	4	4	
Semadirek Rum Mektebi	4	4	
Gelibolu Ermeni Mektebi	4	4	
Gelibolu Musevi Mektebi	4	4	
Tekfurdağı Ermeni Mektebi	4	4	
Tekfurdağı Rum Mektebi	4	4	

Çorlu Ermeni Mektebi	4	4
Çorlu Musevi Mektebi	4	4
Çorlu Rum Mektebi	4	4
Malkara Rum Mektebi	4	4
Malkara Ermeni Mektebi	4	4
Eskivasilikoz Rum Mektebi	4	4
Toplam Kitap Sayısı		124

Tablo 3: Rumeli Vilayetlerindeki Gayrimüslim Okullarına Tahsis Edilen Kitapların Fiyatları (1903)

Kitap Türü	Adedi	Birim Fiyatı (kuruş)	Toplam Fiyatı (kuruş)
Kamus-ı Türki	29	30	870
Memalik-i Şahane Tarih ve Coğrafya Lügat ile Lisan-ı Osmanî	100	18	1.800
Mükemmel Osmanlı Lügatı	40	12	480
Cilt Ücreti	169	18	3.042
Toplam			6.192

3. Türkçeyi Yaygınlaştırma Faaliyetlerinin Sonuçları

Türkçenin gayrimüslimler arasında yaygınlaştırılması konusunda alınan tedbirlere ve gösterilen yoğun çabalara rağmen Osmanlı coğrafyasının her tarafında aynı oranda bir başarıdan söz etmek imkânsızdı. Merkezden uzaklaştıkça başarı durumu taşranın kendi içerisinde dahi değişebilmekteydi. Hatta bazı gayrimüslim okullarında hiç yol kat edilemediği yönünde belgelere yansıyan ifadeler dahi rastlanılmaktaydı. Örneğin, 21 Haziran 1895 tarihli bir eğitim raporuna göre Şam'daki Katolik ve Musevi okullarındaki öğrenciler, az da olsa dahi Türkçe konusunda bir yol alamamışlardır. Söz konusu gayrimüslim okullarının müdürleri, bu başarısızlığın sebebi olarak mevcut Türkçe öğretmenlerini görmüşlerdir. Onların iddialarına göre; Osmanlı Devleti'nin gayrimüslim okullarına gönderdiği çoğu öğretmen, aslı işleriyle uğraşmaktan bu okullardaki eğitim-öğretime yeterince zaman ayıramamakta ve emek verememiştir. Bu da Osmanlı Devleti'nin Türkçenin yaygınlaştırılması konusundaki çabalarını sonuçsuz bırakmıştır (BOA, MF.MKT., 270/36). 2 Nisan 1896 tarihi itibarıyla da Sakız'daki Rumlara ait idadideki öğrencilerin Türkçe bilgisini ölçmek için yapılan imtihandan çıkan sonuç da Şam'daki okullardan farklı değildi. Ancak bu okulda ortaya çıkan başarısızlığın sebebi Türkçe öğretmenine değil, öğrencilerin kendilerine bağlanmıştır. Hatta *Şam Vilayât-ı Umûmi Müfettişliği* raporuna göre söz konusu okuldaki Türkçe öğretmeni oldukça gayretliydi. Ancak öğrenciler, derse yeterince ilgi duymamaktaydılar (BOA, MF.MKT., 308/32).

Osmanlı Devleti'nin Türkçeyi yaygınlaştırma isteği ve Türkçeyi resmî dil haline getirmesi, Türk lehçelerinin ortak bir yazı dili etrafında birleşmesini sağlamıştır. Bu durum, özel bir dil eğitimi almadan İstanbul basınına takip etmesi zor olan komşu ve akraba toplulukların aydınlarının işini kolaylaştırmıştır. Osmanlı Devleti'nin bu çabaları sayesinde Osmanlı aydınları da zaman içerisinde komşu ve akraba toplulukların basınına takip edebilecek dilsel bir donanım elde etmiş oldular (Özyurt, 2004: 164).

Sonuç

Türkçeye, ortak bir dil olarak resmîyet kazandırılması, Osmanlı Devleti'nin toplumsal bütünlüğü temsil eden bir kimlik arayışının sonucudur. XIX. yüzyılın ikinci yarısının başından itibaren Osmanlı tabiiyetindeki bir kısım gayrimüslim topluluk, kendi dillerini diğer topluluklar arasında yaymaya çalıştığı gibi bağımsızlık yolunda fırsatlar kollamaya başladı. Bu yüzden gayrimüslim okulları üzerinde denetimini artıran ve yabancı yayınları takibe alan Babiâli, Türkçe kullanımını özendirmek için bazı çalışmalar başlatarak Türkçe yayın yapan gazete ve dergileri destekledi. Bu destek sayesinde II. Abdülhamid döneminde kitap ve dergi sayıları ile gazete tirajlarında kayda değer artışlar yaşandı. Bu artışlar, zamanla bir Osmanlı aydını profili ortaya çıkardı. Gerçekleştirdiği siyasal dönüşümle bu profil, Osmanlı toplumunu Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e taşıyan bir güç oldu.

Babiâli, gayrimüslim ahali arasında Türkçenin yaygınlaşmasını sağlamak amacıyla yürüttüğü çalışmalardan istediği düzeyde sonuç alamadı. Bu durum, gayrimüslim toplulukların Türkçeye karşı gösterdikleri tutumla alakalıydı. Herşeye rağmen Tanzimat'la başlayan ve II. Abdülhamid döneminde de devam eden Osmanlı yenileşme çabalarının basın, bürokrasi, eğitim ve edebiyat alanlarında da belirgin bir şekilde kendini hissettirmesiyle toplumun geneline hitap eden ortak bir dil, Babiâli açısından kaçınılmazdı. Bu süreçte, Osmanlı idarecilerinin üst-dil tercihi olarak sade bir Türkçeyi tercih etmeleri sayesinde üst zümreyle ahali arasında dilsel anlam yoğunluğu konusunda karşılaşılan güçlükler büyük oranda giderildi. Babiâli'nin Osmanlı Devleti'nin resmî dili olarak Türkçeyi ilan etmesi ve bu dili yaygınlaştırma çalışmaları, Türk lehçelerinin bir üst-dil etrafında bütünleşmesine ciddi katkılar sağladı. Ancak dil konusunda İstanbul Türkçesi'nin esas alınarak tüm Osmanlı tebaası arasında birliktelik sağlama ihtiyacından kaynaklanan bu uygulamalar, Osmanlı toplumunun dil yakınlığı olan sınır-ötesi akraba Türk topluluklarıyla olan iletişimini büyük oranda zayıflattı.

Türkçe, gayrimüslim unsurlar arasında kısmen de olsa yalnızca Yahudiler arasında benimsendi. Bu konuda en az yol Balkanlardaki Rumlar arasında alındı. Babiâli'nin çalışmaları sayesinde Türkçe, gayrimüslim unsurlar arasında sadece yazı dili olarak kaldı. Babiâli, yazı diliyle de olsa gayrimüslim unsurlar arasına okullar vasıtasıyla Türkçenin girmesinden memnundu ve bu yüzden gayrimüslim okullarında okutulan Türkçe derslerine büyük

önem verdi. Türkçe öğretimi konusunda belirlenen usul ve esaslara uymayan gayrimüslim okulları, vilayet maarif idaresinin müfettişleri tarafından takibe alındılar. Bu okullarda uygulanan ders programları, takip edilen derslerin içerikleri ve öğretmenlerin yeterlilikleri gibi hususlar sıkı kontrole tabi tutuldu. Söz konusu okullarda yetersiz olduğu anlaşılan öğretmenlerin görevlerine son verildi ve bunların yerlerine derhal yenileri atandı.

Kaynakça

- (1323), *Çocuklara Ta'lim ve Fezâil-i Ahlâk*, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul.
- (1975), *Abdülhamid'in Hatıra Defteri*, Kervan Yayınları, İstanbul.
- Alkan, M. Ö. (2000), *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Modernleşme Sürecinde Eğitim-Öğretim İstatistikleri (1839-1924)*, 6, Devlet İstatistik Enstitüsü Yayınları, Ankara.
- Anderson, B. (1995), *Hayali Cemaatler*, (çev. İskender Savaşır), Metis Yayınları, İstanbul.
- Baskıcı, M. M. vd. (2003), *Yaşayan Lozan*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Bâb-ı Âli Evrâk Odası [BEO]*, 641/48013, 22/Z/1312.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Dâhiliye Nezâreti Mektûbi Kalemî [DH.MKT.]*: 2365/76, 28/S/1318; 2516/30, 13/R /1319; 2536/96, 13/C/1319; 2563/122, 21/Ş/1319.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Hariciye Siyasi [HR.SYS.]*: 124/6, 2/Ca/1283.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *İrade: Adliye ve Mezâhib Tasnifi [İ.AZN.]*: 39/1318, 17/Ca/1318.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Maarif Nezâreti Mektubî Kalemî [MF.MKT.]*: 49/10, 11/Ca/1294; 49/76, 20/Ca/ 1294; 57/196, 13/N/1295; 61/156, 09/Ca/1296; 74/99, 06/R/ 1299; 113/14, 14 /S/1307; 122/116, 25/Ra/1308; 270/36, 27/Z/ 1312; 308/32, 18/L/1313; 409/ 11, 13/Ra/1316; 411/13, 25/Ra/1316; 561/47, 18/S/1319; 606/35, 05/Za/1319; 670/35, 20/B/1320; 671/67, 29/B/1320; 694/ 56, 08/M/132; 721/49, 05/Ca/ 1321; 816/56, 27/N/ 1322; 821/63, 21/L/1322; 2365/76, 28/S/1318.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Rumeli Müfettişliği Arzuhalleri [TRF.1.ŞKT]*: 57/5660, 02/Za/1322.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Sadâret Hususî Maruzât Evrakı [Y.A.HUS.]*: 316/53, 08/B /1312.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Şurâ-yı Devlet Evrakı [ŞD.]* (Yanya 1): 2085/35, 16/M /1310.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Teftîşât-ı Rumeli Evrâkı Rumeli Müfettişliği Selanik Evrâkı (TFR.I.SL.)*: 33/3250, 25/Z/1321.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Esas Evrak / Kamil Paşa Evrakı [Y.EE.KP.]*: 21/2021, 20/Z/1321; 66/43, 16/B/1305.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Esas Evrak [Y.EE.]*: 131, 25, 11/C/1309.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı [Y.MTV.]*: 24/22, 06/S/1304.

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Tahrirat-ı Ecnebiye ve Mabeyn Mütercimliği Evrakı* [Y.PRK. TKM.]: 15/36, 28/Za/1306.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA), *Yıldız Perakende Maarif* [Y.PRK.MF.]: 2/82, 29/Z /1310.
- Bozbora, N. (1997), *Osmanlı Yönetiminde Arnavutluk ve Arnavut Ulusçuluğunun Gelişimi*, Boyut Kitapları, İstanbul.
- Demirel, M. (2002), *Türk Eğitiminin Modernleşmesinde Rüşdiye Mektepleri, Türkler*, Cilt: 15, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara, (44-60).
- Doğan, N. (1994), *İlk ve Orta Dereceli Okul Ders Kitapları ve Sosyalleşme (1876-1918)*, Bağlam Yayınları, İstanbul.
- Ebussüreyya Sami. (1330), *Abdulhamid'in Kayguları*, Kader Matbaası, İstanbul.
- Ebuzziya Tefik (1973), *Yeni Osmanlılar Tarihi*, Kervan Yayıncılık, İstanbul.
- Eraslan, C.(1995), *II. Abdulhamit ve İslam Birliği*, Ötüken Yayınları, İstanbul.
- Ergin, O. N. (1977), *Türkiye Maarif Tarihi*, Eser Matbaası, İstanbul.
- Galanti, A. (1953), *Türk Harsı ve Türk Yahudisi*, Tan Matbaası, İstanbul.
- Gellner, E. (2008), *Uluslar ve Ulusçuluk*, (çev. Büşra Ersanlı), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Guibernau, M. (1996), *Milliyetçilikler*, (çev. Neşe Nur Domaniç), Sarmal Yayınları, İstanbul.
- Heywood, A. (2006), *Siyasi İdeolojiler*, (çev. A. K. Bayram vd.), Adres Yayınları, Ankara.
- Hobsbawm, E. (1995), *1780'den Günümüze Milletler ve Milliyetçilik*, (çev. Osman Akınhay), Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- Kandemir, F. (1975), *Jön Türklerin Zindan Hatıraları*, Muhit Yayınları, İstanbul.
- Karal, E. Z. (1995), *Osmanlı Tarihi [Islahat Fermanı Devri (1861-1876)]*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Koçak, C. (1985), *Tanzimat'tan Sonra Özel ve Yabancı okullar, Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, II, İletişim Yayınları, İstanbul, (485-494).
- Kodaman, B. (1999), *Abdülhamid Devri Eğitim Sistemi*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Krikorian, M. K. (1977), *Armenians in the Service of the Ottoman Empire, 1860-1908*, Routledge & Kegan Paul Press, Boston.
- Lewis, B. (1993), *Modern Türkiye'nin Doğuşu*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Mahmud Cevad, (2001), *Ma'ârif-i 'Umûmiye Nezâreti Tarihçe-i Teşkilât ve İcra'âtı*, (haz. Tacettin Kayaoğlu), Yeni Türkiye Yayınları, Ankara.
- McLuhan, M. (2001), *Gutenberg Galaksisi*, çev. Gül Çağalı, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Mutlu, Ş. (2005), *Osmanlı Devleti'nde Misyoner Okulları*, Gökkuşbu Yayınları, İstanbul.

- Müezzinoğlu, E. (2009), Ermeni Azınlık Okullarının Ermeni Milliyetçiliğinin Doğuşundaki Rolü, *Hoşgörüden Yol Ayrımına Ermeniler*, 2, Erciyes Üniversitesi Yayınları, Kayseri, (87-110).
- Nizamoğlu, Y. (2013), Yanya Vilayetinin Durumuna Dair Hazırlanan Layihalar ve Sonuçları, *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 33, Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Ankara, (197-228).
- Ortaylı, İ. (1985), Balkanlarda Milliyetçilik, *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, 4, İletişim Yayınları, İstanbul, (1026-1031).
- Özcan, T. (2007), *II. Abdülhamid Dönemi'nde Orta ve Doğu Karadeniz'de Ermeni Olayları*, Akis Kitap, İstanbul.
- Özyurt, C. (2004), Osmanlı'da Resmi Ulusçuluk ve Dil Politikası, *Selçuk İletişim Dergisi*, Sayı: 11, Selçuk Üniversitesi İletişim Fakültesi Yayınları, Konya, (154-165).
- Polat Haydaroğlu, İ. (1990), *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Sakaoğlu, N. (1993), *Osmanlı Eğitim Tarihi*, İletişim Yayınları, İstanbul.
- Sakaoğlu, N. (2003), *Osmanlı'dan Günümüze Eğitim Tarihi*, Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Salname-i Nezâret-i Maarif-i Umumiye* (1316), Matbaa-yı Amire, Dersaadet.
- Salname-i Vilayet-i Yanya* (1319), Vilayet Matbaası, Yanya.
- Smith, A. (2001), *Milliyetçilik ve Tarihçiler*, (Çev. İsmail Türkmen, Tartışılan Sınırlar Değişen Milliyetçilik), (der. M. Armağan), Şehir Yayınları, İstanbul.
- Smith, A. (2004), *Millî Kimlik*, (çev. Bahadır Sina Şener), İletişim Yayınları, İstanbul.
- Somel, S. A. (2007), Osmanlı Ermenilerinde Kültür Modernleşmesi, *Cemaat Okulları ve Abdülhamit Rejimi*, *Tarih ve Toplum*, 5, İletişim Yayınları, İstanbul, (71-92).
- Spencer, P. - H. Wollman. (2002), *Nationalism: A Critical Introduction*, Sage Publications, London.
- Şerif, A. (1999), *Anadolu'da Tanin*, Cilt: I, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Vahapoğlu, M. H. (1992), *Osmanlıdan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları*, Boğaziçi Yayınları, İstanbul.

